

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОЇ САМОБОРОНИ В МІСТЕЧКАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ЧАСИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Проаналізовано витоки єврейської самооборони, діяльність її загонів у містечках Правобережної України у 1917-1921 рр., причини їх ліквідації радянською владою. Вивчено погромницькі дії в часи революційної анархії, їх наслідки для єврейського населення містечок.

Ключові слова: єврейське містечко, погроми, єврейська самооборона.

Проанализированы истоки еврейской самообороны, деятельность её отрядов в местечках Правобережной Украины в 1917-1921 гг., причины их ликвидации советской властью. Изучены действия погромщиков во время революционной анархии, их последствия для еврейского населения местечек.

Ключевые слова: еврейское местечко, погромы, еврейская самооборона.

Origin of creation of Jewish self-defense, activity of its detachments in Right-bank Ukraine shtetls in 1919-1921, reasons of its liquidation by the Soviet power are analyzed. Pogroms during the revolutionary anarchy, their consequences for the Jewish population of shtetls are researched.

Key words: Jewish shtetl, pogroms, Jewish self-defense.

Повну картину життя єврейських громад у містечках Правобережної України у часи Української революції неможливо представити без звернення до такої драматичної складової тогочасного життя як єврейські погроми, які принесла з собою революційна анархія. Новітні історики приділяють увагу дослідженню проблеми погромів єврейського населення України, висвітлюють причини проявів антисемітизму з початку ХХ ст. [1; 2]. Також дослідники вивчають витоки єврейської самооборони та діяльність її загонів у роки становлення радянської влади [3; 4; 5]. Вони виділяють той факт, що навіть поширення суто кримінального бандитизму не втримало більшовицьке керівництво від ліквідації єврейської самооборони, яка розглядалася як така, що мала потенційно антирадянський характер. Дослідники наголошують на не обхідності розгортання подальших наукових досліджень діяльності загонів єврейської самооборони.

Не можна не погодитися з думкою В. Козерода про те, що грандіозні єврейські погроми того часу затьмарили собою все, що ставилося у провину царському уряду Росії,

починаючи з кінця 80-х років ХІХ ст. [6, с. 9]. Вони стали характерним явищем для більшості містечок, в яких проживали єврейські громади. Вже восени 1917 р. у містечках Правобережжя стало відчутно безвладдя, що вплинуло на поширення погромницьких настроїв, чому сприяли і економічні чинники. На ґрунті спекуляцій щодо єврейських визисків поступово стало підігріватись невдоволення місцевого українського населення. Так, на з'їзді представників общин Проскурівського повіту з тривогою йшлося про те, що серед населення ведеться підступна агітація проти євреїв, на яких звалюють всі негаразди, викликані революційним безладдям та супутньою спекуляцією. Так, у містечку Погребищі через зростання цін на промислові вироби на ярмарку виник погромний настрій. У Гайсині вже у жовтні 1917 р. погромники із числа селян відкрито пограбували кілька єврейських крамниць, чому ніхто не завадив [7, с. 195].

Один з перших погромів восени 1917 р. на Україні, відбувся у містечку Ямполі. Вранці 29 жовтня група людей, попередньо захопивши начальника військового гарнізону та знищивши телефонний зв'язок, погромила та

підпалила три єврейські квартали. Війська, що прибули, зупинили безчинства та арештували кількох погромників. Проте антикврейська пропаганда тривала, і вже через місяць у містечку погром повторився [7, с. 480].

Як реакція на антисемітські погроми та кримінальний бандитизм, єврейські громади багатьох містечок, вже починаючи з 1917 р. почали створювати загони єврейської самооборони.

На думку Ю. Котляра, саме у 1918-1920-х роках діяльність самооборони набула *«організованого та доволі масового характеру»* [4, с. 97]. Як правило самооборона складалася з демобілізованих солдат і молоді. Ці формування патрулювали вулиці і майдани містечок, охороняли крамниці і будинки, несли службу під час базарів і ярмарків. Так, у Гайсині вже у жовтні 1917 р. був створений загін самооборони, фінансово утримуваний коштом місцевих общин, який попередив погроми у містечку [7, с. 196].

О. Комарницький простежує внутрішню організацію таких формувань на прикладі містечка Хабно. Тут на чолі загону стояв колишній фельдфебель. Крім того, існували посади двох командирів взводів. Далі по ієрархії йшли командири дрібніших частин загону самооборони та його штабна частина: діловод, інструктор з військової підготовки, бухгалтер. Рядовий склад поділявся на «дійсних» (40-50 осіб) і «резервних» (100-150 осіб) бійців. Чергування були обов'язковими. «Резервні» виконували функції внутрішньої охорони містечка. «Дійсні» знаходились в розпорядженні штабу. Частина їх групами по 15-20 осіб нерідко направлялася за межі містечка для ліквідації невеликих бандитських угруповань, які загрожували його безпеці, інша охороняла штаб, пошту, міліцію. «Дійсні» члени фінансово утримувалися єврейською містечковою громадою на кошти, отримані від внесків зі спеціального податку на товар, який вивозився з містечка [8, с. 42]. Два з половиною роки самооборона містечка Хабно Київської губернії успішно захищала населення від погромників.

Єврейське населення охоче підтримувало створення подібних загонів. На підтвердження цього в архівних установах збереглися

чисельні документи [9, с. 114]. Слід особливо підкреслити, що їх охоронна діяльність була спрямована не проти якоїсь певної політичної сили, а проти будь-яких проявів насильства в містечку.

Приводом до створення загону самооборони у Зінькові став напад на містечко у 1918 р. решток військової частини, яка залишила фронт. До загону увійшла містечкова молодь, що належала до різних партій. Командиром було обрано представника сіоністів. У подальшому самооборона була упорядкована, належно організована та озброєна. До загону приєдналися студенти, що повернулися з великих міст. Члени загону патрулювали вулиці та площі у дні базарів та ярмарок, коли до містечка з'їжджалася велика кількість довколишніх селян та підвищувалась небезпека заворушень [10, с. 105]. Місцевий загін зміцнів і став надійним захистом жителям містечка. Про це яскраво свідчить те, що, коли внаслідок п'яних заворушень постраждав зіньківський гончарний ринок, гончарі-християни Зінькова також звернулися до місцевих іудеїв з проханням прийняти їх під захист єврейської самооборони [10, с. 106].

Крім забезпечення порядку у торговельні дні, загін самооборони постійно захищав мешканців містечка і від дрібних банд та грабіжників. Слід також зазначити, що єврейська община Зінькова не лише створила дієвий загін самооборони, але й допомагала біженцям з інших містечок. Так, у 1919 р. було організовано підтримку погромленій військами Директорії общині містечка Фельштина [10, с. 103].

Нерідко, прагнучи забезпечити порядок у своїх місцевостях, єврейська та українська самооборони діяли спільно. Так, у відповідь на погромницькі дії частини червоноармійців Таращанського полку в Теофіполі у липні 1919 р., місцевий селянин Шишко організував загін самооборони, до якого вступили 200 селян-українців і 100 євреїв. Озброєний загін перегородив шлях п'яним мародерам біля с. Каторжинці, що в 6-ти верстах від Теофіполя. Такий же спільний загін українсько-єврейської самооборони було створено в містечку Купель (близько 500 осіб), який допомагав виганяти декласовані юрби озброєних колишніх червоних військовиків.

У Летичеві загін самооборони спільно з селянами сусідніх сіл Голосково та Русанівці захистив містечко від багатьох спроб погромів та зміг припинити немало заворушень та насильств в довколишній місцевості [10, с. 157]. Тут для боротьби з бандами погромників був організований Летичівський червоний полк, до якого увійшли євреї, які служили у радянських установах. Територія Летичева разом з сусідніми містечками була навіть оголошена Летичівською радянською республікою. Її керівництво організовувало не лише оборону, але й займалося господарськими питаннями, створювало артілі та кооперативи, друкувало власні гроші.

У березні 1919 р. у Бершаді загін єврейської самооборони успішно протистояв навіть регулярним військам Директорії. Зламавши його опір, петлюрівці стратили командира загону та 8 бійців. Розпочався погром містечка, який був зупинений лише сплатою великої контрибуції [7, с. 133].

Улітку 1919 р. загін самооборони був створений у містечку Сатанові, де він успішно протистояв озброєним довколишнім бандам [10, с. 204]. У Корсуні ж такий загін був створений лише після жахливого серпневого погрому, вчиненого денікінськими військами, коли в містечку не вціліло жодного єврейського будинку [11, с. 5].

Спроби створити загони самооборони робились навіть у маленьких містечках. Так у Вапнярці, із загальним населенням лише близько тисячі осіб, також була створена самооборона з робітників-залізничників, проте вона виявилася ненадійною, тому багато єврейських родин змушено було тікати від погромів у сусідній Томашпіль [7, с. 502].

Єврейська містечкова самооборона брала участь у боротьбі проти збройних бандитських формувань на початку 1920-х років. За архівними даними активними були загони самооборони на Київщині – у Богуславі, Шполі, Златополі, Смілі, Городищі, Корсуні, Стеблеві, Таращі, Єкатеринополі [12, арк. 225; 13, арк. 18; 14, арк. 26]. Так, наприклад, у Смілі загін, який нараховував 250 бійців, окрім гвинтівок мав і багато кулеметів. Загону симпатизували не лише євреї, але і все місцеве населення [12, арк. 225]. Під захистом самооборони спокійно відбувалася

торгівля, було упорядковано збір податків з місцевого населення.

Радянській владі не подобалася певна самостійність загонів єврейської самооборони, які до того ж начебто фінансувалися виключно єврейською буржуазією. На думку правлячої партії, справу потрібно було здійснювати виключно під її контролем [3, с. 38]. Тому не дивно, що 14 січня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У висловилося за її ліквідацію, як *«створену за національною, а не класовою ознакою»*. Не були враховані заперечення навіть голови РНК Х. Раковського, який доводив, що *«організація самооборони з дотриманням усіх гарантій класової ознаки в містечках, де раніше відбувалися погроми, на ближчий період є абсолютно потрібною»*. Містечкові комуністи також виступали проти її ліквідації [12, арк. 225]. Так, після роззброєння златопільського загону самооборони місцеві жителі одностайно просили губернську владу повернути загону його зброю [14, арк. 26].

Не залишилося у стороні керівництво Голоvbюро євсекцій при ЦК КП(б)У. 27 червня 1921 р. Оргбюро ЦК після доповіді його голови Альтшуллера прийняло рішення реорганізувати загони єврейської самооборони, але роззброювати їх обережно, щоб у населення не склалося враження про репресії проти євреїв [15, арк. 137]. Тому, хоч бюро євсекцій Київського губкому партії 2-3 липня 1921 р. і розпочало ліквідацію самооборони, проте ще до кінця липня у єврейських містечках лишалися її загони [16, арк. 25].

Подальші події показали помилковість ліквідації самооборони у населених пунктах: там, де загони були розформовані, знову посилювалися напади банд, проходили єврейські погроми, нерідко кривавіші ніж коли-небудь, знищувалися містечка [3, с. 39]. У зв'язку з цим в окремих містечках населення почало самостійно вдаватися до відновлення діяльності загонів самооборони, як це сталося, приміром, у Смілі, Златополі, Городищі [17, арк. 29]. Однак і в цьому разі органи радянської влади нагадували, що організації самооборони *«треба виховувати»*, готувати для потреб радянської влади, *«щоб ті не впали в націоналізм»* [18, арк. 26].

Все ще дискусійним залишається питання про кількість жертв погромів, як взагалі, так і по населених пунктах, зокрема. Єврейський історик-демограф І. Вейцблїт, проаналізувавши результати переписів 1897 і 1923 рр., встановив, що за цей період загальна чисельність містечкових євреїв в цілому по Україні зменшилася з 387 тисяч до 221 тисячі. Але, якщо додати ще й природній приріст населення, то дефіцит єврейського населення складатиме близько 300 тисяч осіб.

Радянською делегацією на Генуезькій конференції було оголошено, що лише на Волині, Чернігівщині, Поділлі, Київщині постраждало від заворушень та звірств понад 500 тис. чоловік. З цього числа заживо похороненими та спаленими вважали близько 200 тис. чол. [3, с. 38]. Безумовно, не можна відкидати намагання радянського керівництва з ідеологічних причин перебільшити число жертв, проте попри всі політичні нашарування, вони були дуже значні. Як зазначалось, сучасні дослідники все ще не можуть назвати достеменного числа жертв. Проте на сьогодні вже встановлено, що в десятках містечок Правобережжя на початок 20-х років залишилось лише 20-50 % попередньої чисельності єврейського населення. Населення фактично потерпало від кожної влади, яка встановлювалась у відповідному населеному пункті. Так, лише на Київщині від погромів постраждало понад 136 тис. чоловік [19, арк. 19]. У губернії було дощенту погромлено 48 міст та містечок з 108, в яких мешкали євреї [20, с. 43].

На Поділлі погроми єврейських містечок, як відмічалось у доповідях та інформаційних звітах губвідділу ГПУ, досягали особливо

жахливих розмірів. Вони відбулися у 164 населених пунктах. Через це єврейське населення Поділля зменшилося більше ніж на 100 тис. чоловік. З'явилося понад 25 тис. дітей-сиріт. Майже вся єврейська власність була знищена [21, с. 307]. За даними О. Наймана, шість округів Поділля за цей час втратили від 50 до 75 % єврейського населення [22, с. 91].

Шевченківський, Шепетівський та Білоцерківський округи, розташовані в центрі колишньої смуги осілости, втратили від третини до половини євреїв [22, с. 91]. Велика кількість єврейських містечок просто перестала існувати, або кількість єврейського населення в них катастрофічно зменшилась. Так, у Тростянці вціліло не більше 25 % від колишньої чисельності єврейського населення [23, с. 90].

Отже, погроми єврейського населення містечок Правобережжя набули у часи становлення радянської влади перманентного характеру [2, с. 82]. Майже єдиним захисником нації виступили загони єврейської самооборони. Діяльність загонів озброєної єврейської самооборони – так зване єврейське повстанство – відноситься до однієї з найбільш трагічних та героїчних сторінок історії України та свідчить, що єврейське населення, незважаючи на величезні жертви, все ж змогло вистояти у нерівній боротьбі проти антисемітських режимів, провокацій та запланованих знищень і вписати власну сторінку в історію України. Проте з остаточним приходом до влади, більшовики почали чинити тиск на членів єврейської самооборони та, врешті-решт, домоглися їх роззброєння.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сергійчик В. Уся правда про єврейські погроми: мовою невідомих документів й матеріалів / Ін-т дослідження модерної історії України. – К. : Козаки, 1996. – 122 с.
2. Найман О. Скорботний шлях українського єврейства. – К. : б.в., 2004. – 92 с.
3. Горшков В. П., Гусев В. І. КП(б)У, Євсекція та єврейська самооборона в Україні: турбота про класову чистоту чи про життя людей? (1920-1921 рр.) // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції, 2-5 вересня 1996 р. / Ред. кол. Г. Аронов, О. Шаніна, М. Феллер, Л. Финберг. – К. : Асоц. юдаїки України, 1997. – С. 38-39.
4. Котляр Ю. Єврейське населення у повстанській боротьбі (1917-1920 рр.) // Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. (до першої світової війни): Збірник наукових праць. – К. : б.в., 2003. – С. 93-100.
5. Хитерер В. Еврейские погромы и самооборона в Российской империи // Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. (до першої світової війни): Збірник наукових праць. – К. : б.в., 2003. – С. 126-137.
6. Козерод В. О. Переломные годы : Еврейская община Украины в первое послевоенное десятилетие (1919-1929). – Харьков : Еврейский мир, 1998. – 152 с.
7. 100 еврейских местечек Украины: исторический путеводитель. Подолия / Сост. В. Лукин, Б. Хаймович. – Иерусалим; СПб. : изд. А. Гершт, 2000. – Вып. 2. – 704 с.
8. Еврейское местечко в революции. Очерки / Под ред. В. Г. Тан-Богораз. – Москва-Ленинград : ГИЗ, 1926. – 219 с.

9. Документы и материалы по истории евреев на Черкасщине. Начало XIX ст. – 1960-е годы. Историко-краеведческий альманах / Ю. Е. Мариновский (отв. ред). – Черкассы : ПП Кандыч, 2004. – 292 с.
10. 100 еврейских местечек Украины: исторический путеводитель. Подолия / Сост. В. Лукин, Б. Хаймович. – Иерусалим; СПб. : Эзро, 1997. – Вып. 1. – 256 с.
11. Колесникова К. Єврейські сторінки в історії Корсунщини (до 1917 р.) // «Штетл» як феномен єврейської історії. Збірник наукових праць: Матеріали конф. 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – К. : Ін-т юдаїки, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 1999. – С. 52-62.
12. Протокол наради з місць при Голоvbюро Єввідділів КПУ від 23 червня 1921 р. щодо самооборони після рішення про її ліквідації (1 січня – 31 грудня 1921 р.) // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 777. – Арк. 225-227.
13. ЦК ЄСДРП (Поалей-Ціон) від 13 квітня 1921 р. Циркуляр № 40 комітетам (21 лютого – 1 жовтня 1921 р.) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 783. – Арк. 18.
14. Єввідділу Наркомата від Л. Іоффе від 9 квітня 1921 р. (4 січня – 28 грудня 1921 р.) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 782. – Арк. 26.
15. Протокол № 36 засідання Голоvbюро євсекції КПУ 25 червня 1921 р. Доклад Альтшуллера щодо зв'язонів самооборони (1 січня – 31 грудня 1921 р.) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 777. – Арк. 137.
16. Виписка з протоколу № 40 засідання Постійної наради по боротьбі з бандитизмом від 27 липня 1921 р. (21 лютого – 1 жовтня 1921 р.) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 783. – Арк. 25.
17. Лист № 979 від 1 жовтня 1921 р. від голови РНК – Кременчук, Губнарада. До відома та виконання (21 лютого – 1 жовтня 1921 р.) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 783. – Арк. 29.
18. Тези по докладу А. Н. Мережина: Питання агітації і допомоги у зв'язку з погромами та бандитизмом. 4-й пункт IV Всеросійської конференції євсекції РКП «Про боротьбу з погромами та бандитизмом» (29 червня – 17 липня 1921 р.) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 776. – Арк. 26.
19. Кількість постраждалих від погромів по Київській губернії як тих, хто залишився живими, так і тих, хто втекли у інші міста згідно даних губсекцій до 20 липня 1919 р. (27 липня – 19 серпня 1919 р.) // ЦДАГО України, ф. 41, оп. 1, спр. 35. – Арк. 19.
20. Демартіно А. Північна частина Київської губернії за доби єврейських погромів 1918-1920-х років // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції, 2-5 вересня 1996 р. / Ред. кол. Г. Аронов, О. Шаніна, М. Феллер, Л. Финберг. – К. : Асоц. юдаїки України, 1997. – С. 41-44.
21. Винокурова Ф. «Джойнт» – страницы истории. Оказание помощи еврейскому населению Подолии в ликвидации последствий гражданской войны – документы, факты, цифры // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції, 2-5 вересня 1996 р. / Ред. кол. Г. Аронов, О. Шаніна, М. Феллер, Л. Финберг. – К. : Асоц. юдаїки України, 1997. – С. 306-309.
22. Найман О. Єврейські організації в перші роки радянської влади // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції, 2-5 вересня 1996 р. / Ред. кол. Г. Аронов, О. Шаніна, М. Феллер, Л. Финберг. – К. : Асоц. юдаїки України, 1997. – С. 91-95.
23. Хитерер В. Тростянец: история одного местечка // «Штетл» як феномен єврейської історії. Збірник наукових праць: Матеріали конф. 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – Київ : Ін-т юдаїки, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 1999. – С. 85-92.

Рецензенти: *Чубіна Т. Д., д.і.н., професор Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України; Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.*